

BATI AYDINLANMASININ ÖNCÜSÜ İBN RÜŞD'ÜN SİYASET VE YÖNETİM DÜŞÜNÇESİ

Averroes' Political and Administrative Thought, the Pioneer of the
Western Enlightenment

Dr. İdris KOLOĞLU*

Geliş Tarihi: 11.07.2023 | Yayına Kabul Tarihi: 18.10.2023

Öz

İbn Rüşd büyük bir devlet adamı ve aynı zamanda büyük bir İslam filozofudur. Onun fikirleri İslam dünyasından daha çok Batı dünyasına nüfuz etmiş ve Avrupa'da Rönesans'ın başlamasında etkili olmuştur. İslam dünyası İbn Rüşd'ün ölümünün ardından düşünsel ve bilimsel açıdan duraksamış ve bir süre sonra Batı dünyasının gerisine düşmüştür. Ancak bütün bunlara rağmen, İslam dünyası içinde geçmişten günümüze bu gerilemenin nedenleri gerçek anlamda etüt edilememiş ve İbn Rüşd gibi bir düşünce insanının bilimsel reçete niteliğindeki fikir ve eserlerine hak ettiği kıymet verilememiştir. Ancak günümüzde onun fikir ve eserleri değerini yitirmemiş, bunun aksine zor ve karmaşık toplumsal, siyasal ve yönetsel sorunlar içinde kıvranan İslam dünyası için bugün daha da önemli bir hale gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışma geçmişten günümüze İslam dünyasının siyaset ve yönetim sorunlarına İbn Rüşd penceresinden bir göz atmak ve onun bu sorunlar karşısında önerdiği çözüm önerilerini akademik açıdan gündeme taşımak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu çerçevede ulusal ve uluslararası kaynaklardan derlenen bilgiler, "İbn Rüşd'ün Hayatı ve Eserleri", "İbn Rüşd'ün Bilimsel Yaklaşımı", "İbn Rüşd'ün Siyaset ve Yönetim Düşüncesi" şeklinde üç ana başlık altında ele alınmıştır. Çalışma kapsamında, öncelikle İbn Rüşd'ün siyaset ve yönetim alanına ilişkin fikirlerinin İslam dünyasında

Abstract

Averroes is a great statesman and also a great Islamic philosopher. His ideas penetrated the Western world more than the Islamic world and were influential in the beginning of the Renaissance in Europe. After Ibn Rushd's death, the Islamic world stagnated intellectually and scientifically and soon fell behind the Western world. However, despite all this, the reasons for this decline in the Islamic world from past to present have not been truly analyzed and the ideas and works of a thinker like Averroes, which are scientific prescriptions, have not been given the value they deserve. Today, however, his ideas and works have not lost their value; on the contrary, they have become even more important for the Islamic world, which is writhing in difficult and complex social, political and administrative problems. Therefore, this study has been written in order to take a look at the political and administrative problems of the Islamic world from the perspective of Ibn Rushd and to bring his proposed solutions to these problems to the academic agenda. In this framework, the information compiled from national and international sources is discussed under three main headings: "Averroes' Life and Works", "Averroes' Scientific Approach", and "Averroes' Political and Administrative Thought". Within the scope of the study, first of all, it was concluded that it is necessary to create an awareness for

* İller Bankası A.Ş. AR-GE Kurulu Uzmanı, Doktor, ikologlu@ilbank.gov.tr, ORCID ID: 0000-0002-3131-5684

yeniden keşfedilmesine yönelik bir farkındalık oluş-
turmanın gerekli olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca
bu temel bulguya ilave olarak, elde edilen on bir
adet bulgu hakkındaki değerlendirme ve öneriler de
Değerlendirme ve Sonuç bölümünde açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, Aristoteles, Siya-
set, İyi Yönetim, İdeal Devlet

the rediscovery of Averroes' ideas on politics and ad-
ministration in the Islamic world. In addition to this
basic finding, evaluations and suggestions about the
eleven findings obtained are also explained in the
Conclusion section.

Keywords: Averroes, Aristotle, Politics, Good Gov-
ernment, Ideal State

GİRİŞ

Tarih boyunca bilime değer veren toplum ve medeniyetler yükselerek dünyaya hâkim olmuş, buna mukabil bilime yeterli değeri vermeyen toplum ve medeniyetler ise diğerlerinin gölgesinde kalmaya ve hatta tarih sahnesinden silinmeye mahkûm olmuştur. İslam medeniyeti de kuruluşundan itibaren bilime değer vererek, kısa bir süre içerisinde sağladığı yükselişle sınırlarını genişletmiş ve özellikle 8 ile 12. yüzyıllar arasında dünyada birçok alanda önemli bir güç haline gelmiştir. Bu dönem, “İslam’ın Altın Çağı” ya da “İslam Rönesansı” olarak anılmış ve dünyaca ünlü pek çok İslam düşünürü ve bilim adamı da bu dönemde yetişmiştir. Ayrıca bu dönemde başta eski Yunan medeniyeti olmak üzere eski medeniyetlerin bilgi birikimi de tercüme edilerek yeniden yorumlanmış, sentezlenmiş ve Avrupa’ya Endülüs üzerinden transfer olmuştur (İslamın Altınçağı, <https://tr.wikipedia.org>).

Bu bilgi transferinin tarihsel gelişimi ise şu şekilde olmuştur: Arap İslam devleti içindeki iktidar mücadelesi sonucu 750 yılında Emevî Hanedanı yerine Abbâsî Hanedanı iktidara gelmiştir. Bunun üzerine Emevî hanedanından I. Abdurrahman, 756 yılında İspanya’nın güney bölgesinde yer alan Endülüs’e kaçarak emirliğini ilan etmiş ve Kurtuba şehrini başkent yapmıştır. Kurtuba şehri Halife II. Hakem döneminde giderek önem kazanmış ve Kurtuba Medresesi’nin kurulması ile önemli bir bilim merkezi haline gelmiştir. İslam medeniyetinin altın çağını yaşadığı bu dönemde Batı Medeniyeti ise tam anlamıyla ortaçağ karanlığını yaşamaktadır. Avrupa’da o dönemde eski Yunan eserleri mevcut olmadığı için, bu eserlerin orijinaleri ve Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlarca yazılan şerhleri, Bağdat ve Şam üzerinden Endülüs’e ulaştırılmış ve burada önce Arapça’ya sonra da Arapça bilen Hıristiyanlarca Latince’ye çevrilmiştir. Bu bilgi transferinde anahtar konuma sahip düşünürlerden biri de İbn Rüşd (1126 - 1198) olmuştur. O hayatını Aristoteles’in düşüncelerini yorumlamaya adanmış ve yazdığı yorumlar

ile Batı dünyasının eski Yunan felsefesi ile tanışmasına aracı olmuştur. Böylece Avrupa medeniyeti kaybettiği eski Yunan eserleri ile yeniden tanışmış ve bu etkileşim sayesinde de Latin bilimi yeniden canlanmıştır. Bu gelişmeler ise daha sonra 14. Yüzyılda Rönesans Hareketi'nin yolunu açmıştır. Bu nedenle İbn Rüşd'e Batı dünyası bilim çevrelerinde çok özel bir değer verilmiş ve kendisi "en yetkin yorumcu" anlamında "The Commentator" lakabı ile anılmıştır (İslamın Altınçağı, <https://tr.wikipedia.org>). Ancak Batı dünyasında kendisine gösterilen bu üst düzey ilgi ve itibara rağmen, İbn Rüşd İslam dünyasında ne kendi döneminde, ne de sonraki dönemde hak ettiği ilgiyi görememiştir.

Öte yandan İslam Medeniyeti özellikle İbn Rüşd'ün ölümünün ardından, 13. Yüzyıldan itibaren duraklama ve gerileme sürecine girmiş, Batı Medeniyeti ise tam tersi istikamette ve İbn Rüşd'ün fikir ve eserlerinin de etkisiyle, 14. Yüzyıldan itibaren sırasıyla Rönesans, Reform ve Aydınlanma Hareketlerini ve sonrasında Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirerek hızla yükselişe geçmiştir. Ortaçağdan günümüze her iki medeniyetin gelişim çizgisi benzer şekilde devam etmiş ve bugün İslam medeniyeti, hem bilimsel ve düşünsel açıdan hem de ekonomik ve siyasal açıdan Batı medeniyetinin oldukça gerisinde kalmıştır.

Yapılan literatür taramasında, İbn Rüşd'ün Batı dünyasına yön veren siyaset ve yönetim düşüncesinin ülkemizin de dâhil olduğu İslam dünyasında, özellikle siyaset bilimi ve kamu yönetimi çevrelerinde pek bilinmediği ve onunla ilgili araştırmaların daha çok ilahiyat ve felsefe çevrelerince yapıldığı görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışma geçmişten günümüze İslam dünyasının siyaset ve yönetim sorunlarına İbn Rüşd penceresinden bir göz atmak ve onun bu sorunlar karşısında önerdiği çözüm önerilerini akademik açıdan gündeme taşımak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu çerçevede ulusal ve uluslararası kaynaklardan derlenen bilgiler, "İbn Rüşd'ün Hayatı ve Eserleri", "İbn Rüşd'ün Bilimsel Yaklaşımı", "İbn Rüşd'ün Siyaset ve Yönetim Düşüncesi" şeklinde üç ana başlık altında ele alınmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular ise Değerlendirme ve Sonuç bölümünde açıklanmıştır.

1. İBN RÜŞD'ÜN HAYATI VE ESERLERİ

İbn Rüşd'ün tam adı Ebul-Velid Muhammed İbn Ahmet İbn Muhammed İbn Rüşd olup, 1126 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Dedesiyle aynı adı taşımasından dolayı ona 'torun' anlamına gelen "hafid" de denilmiştir. İbn Rüşd'ün babası ve dedesi fakihdir ve her ikisi de Kâdı'l-kudât (kadılar kadısı) unvanını almışlardır.

Bu nedenle İbn Rüşd çok iyi bir eğitim alarak, kelim, fıkıh, edebiyat, tıp, matematik, astronomi ve felsefe öğrenmiştir. Kadı olarak 1153'de Fas'da, 1169-1170 yılları arasında ise Sevilá'da görev yapmıştır. İbn Rüşd, döneminin önemli düşünürlerinden İbn Tufeyl (1106 - 1186) tarafından, 1182 yılında Muhvahhid Hanedanından Endülüs Emiri Ebu Yakub Yusuf ile tanıştırılmış, bunun üzerine Emir kendisini önce hekim olarak, daha sonra da Kurtuba Kadısı olarak atamıştır (Corbin, 1986: 236).

İbn Rüşd Emir Ebu Yakub Yusuf'un halefi olan Ebu Yusuf Yakub el-Mansur tarafından da bir müddet himaye edilmiş, ancak bu dönemden itibaren felsefi düşünceleri dolayısıyla fakihlerce sert eleştiriler almaya başlamıştır. Bu nedenle İbn Rüşd kamu görevlerinden çekilerek kendisini tamamen bilimsel çalışmalarına vermiştir. Ancak karşıt fikirde bulunan fakihler kendisini Emirin gözünden düşürerek yargılanmasının yolunu açmışlardır. Böylece Kurtuba fakihlerinden oluşan bir meclis tarafından yapılan yargılama sonucunda, mal varlığına el konularak sürgün edilmiştir. Ömrünün son yıllarında çileli bir hayat yaşayan İbn Rüşd, 1198 yılında Marakeş'te vefat etmiştir. İbn Rüşd'un naaşı önce Marakeş'te defnedilmiş, daha sonra da Kurtuba'daki aile kabristanlığına nakledilmiştir (Corbin, 1986: 236).

İbn Rüşd bir filozoftur ve mantık, doğa bilimleri, metafizik, psikoloji, zooloji, astronomi, tıp, siyaset, ahlâk ve din bilimleri gibi birçok alanda değerli çalışmalar yapmıştır. Onun mantık alanında 46, tıp alanında 23, tabiat bilimleri alanında 22, metafizik alanında 15, dini bilimler alanında 10, astronomi alanında 5, politika ve ahlâk alanlarında 1'er adet olmak üzere, 125 civarında eser kaleme aldığı tahmin edilmektedir (Karlığa, 2015: 2).

İbn Rüşd'un Aristo şerhleri özellikle büyük bir külliyyat oluşturduğundan, onun eserinin adı "Külliyat" konulmuş ve Latince'ye de bu kavramın farklı seslendirilişi mahiyetinde "Colliget" diye çevrilmiştir. Şerhler başlıca üç gruba ayrılmış olup, bunlar "Büyük Şerhler", "Orta Şerhler" ve "Notlar ve Tahliller" olarak adlandırılmıştır (Ülken, 2015: 164). İbn Rüşd, zamanındaki tüm kaynakları inceleyerek Aristoteles'in asıl metninden farklılaşan eski şerhleri tenkit etmiş ve daha sonra bu şerhleri Aristoteles'e bağlı kalmaya özen göstererek tekrar şerh etmiştir. Eserlerinin Latince çevirileri Venedik, Bologna, Roma, Pavia, Strasburg, Napoli, Cenevre ve Lyon'da yayınlanmıştır (Ülken, 2015: 164-165).

Böylece İbn Rüşd Aristoteles'in eserlerine yazdığı şerhleriyle, Batıda "Ortaçağ'ın En Büyük Yorumcusu" unvanını kazanmış olup, Latinler ona sonradan Averroes ismini vermişlerdir. O artık İslam dünyasında "Şârih", Batı dünyasında da "The Commentator" lakabı ile anılacaktır (Karlığa, 2015: 2). Bugün İbn Rüşd'ün Aristoteles'in eserlerine yazdığı toplam 38 şerhten, ancak 28 tanesinin Arapça orijinali mevcut olup, diğer 10 eserin günümüze ulaşan nüshaları ise Latince ve İbrânîce tercüme şeklidir (Karlığa, 2015: 2).

2. İBN RÜŞD'ÜN BİLİMSEL YAKLAŞIMI

İbn Rüşd Aristoteles'in eserlerini yorumlamaya, Endülüs Emiri Ebu Yakup Yusuf'un, Aristoteles'i kolayca anlamak için bir eser yazmasını istemesi üzerine başlamış ve böylece kendisi resmi himaye altında bilimsel çalışma yapma imkânı bulmuştur. O zamanla hayatını büyük ölçüde bilimsel çalışmalara adanmış ve özellikle Batı medeniyetinin Aristoteles felsefesi ile yeniden tanışmasında kilit bir rol oynamıştır (Collinson ve Wilkinson, 2000: 56).

İbn Rüşd'e göre, felsefe eski Irak halkı olan Kildaniler döneminde ortaya çıkmış ve buradan sırasıyla Mısırlılara, Yunanlılara ve Araplara geçmiştir. Dolayısıyla felsefe evrenseldir ve Platon'un "felsefenin eski Yunanlılara ait olduğu" tezi doğru değildir (Şulul, 2010: 58). İbn Rüşd kendine özgü felsefesini Aristoteles'i yorumlayarak onun eserlerinden sentez yaparak oluşturmuştur (Ülken, 2015: 176). O ayrıca Aristoteles'e hayranlığını sıkça dile getirdiğinden İslam dünyasında çokça eleştirilmiştir. Ancak onun hayranlığı esas olarak Aristoteles'in kurduğu mantık sisteminin tutarlılığına ilişkindir (Çaylak ve Şahbaz, 2015: 89). Dolayısıyla İbn Rüşd bilimsel görüşleri itibarıyla bir rasyonalisttir (Köz, 2008: 187-188).

İbn Rüşd bilimleri sınıflandırırken de Aristoteles'in yöntemini benimsemiştir. Bilindiği gibi Aristoteles, bilimleri iki ana başlık altında sınıflandırmıştır: Bu başlıklardan birisi nazari bilimler olup, bu bilimlerin amacı bilginin kendisini elde etmektir. Diğer ana başlık ise ameli bilimlerdir ve İbn Rüşd bu bilimlerden sadece siyaset bilimi ve ahlakı inceleme konusu yapmıştır (Şulul: 2009: 60-61; El-Cabiri, 1998: 242).

İbn Rüşd'e göre siyaset bilimi ve ahlakın amaçları farklıdır: "Siyaset biliminin amacı, toplumda adaleti sağlamak üzere genel ilke ve kuralları ortaya koymak, ahlakın amacı ise iyiye ulaşmak için kişilerin eğitilmesini ve yönlendirilmesini

sağlamaktır. Ayrıca ahlak, uygulama sanatının ilk kısmı olduğundan siyaset üzerinde mantıki bir önceliğe sahiptir, bu nedenle siyaset biliminin temelini oluşturur”. Böylece İbn Rüşd, siyaset kuramını oluştururken öncelikli olarak ahlaki konuları ele almayı doğru bulmuştur (İbn Rüşd, 2005: 27, 146).

İbn Rüşd bilimsel anlayışını sağlam bir zemine oturtmak amacıyla, İslam dünyasındaki din – siyaset çatışmasını çözümlenmeye çalışmış ve bunun için de yeni bir yorum metoduna ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Bu metodun özü ise şudur: “Din alanında doğrudan Kuran-ı Kerim’e, felsefe alanında ise Aristoteles felsefesine dönülmelidir.” (Çilingir, 2016: 57). Dolayısıyla İbn Rüşd felsefe - din çözümlenmesinde büyük ölçüde Aristoteles’ten etkilenmiştir (Birgül, 2010: 252).

İbn Rüşd’e göre bilgiyi değerlendirme hususunda üç tür metod bulunmaktadır: “Bazı insanlar (ki bunlar filozoflardır) burhanla, bazı insanlar cedelci sözlerle, bazı insanlarsa hitabî sözlerle bilgiyi onaylayabilirler. Doğru yorum yapabilmek için gerekli metoda ise yalnızca filozoflar sahiptir.” (Çetinkaya, 2012: 132). O ayrıca “felsefe ve dinin aynı membadan beslenen sütkardeşler olduğunu, vahye dayanan dinin ve insan aklının ürünü olan felsefenin kökünün ilâhî bilim ve hikmet olduğunu” belirtir. Dolayısıyla, “felsefe ve din birbiriyle uyumludur ve bir konuda aklın verileri ile dinî naslar çatışırsa, yapılması gereken dinî nasların doğru metoda sahip kişilerce yorumlanmasıdır.” (Yıldırım, 2019: 1).

İbn Rüşd’e göre felsefe - din çözümlenmesinde sorulması gereken ilk soru şudur: “İnsani bilgeliğin yanında bir ilahi bilgeliğe gerek var mıdır?”. Bu sorudan hareketle İbn Rüşd’ün temel amacı, “İnsani bilgeliğin kanuni statüsünü ilahi kanunda aramak ve böylece İlahi kanun ile insani bilgelik arasındaki ilişkiyi bulmaktır”. Dolayısıyla ona göre, “felsefi bilginin ilahi vahyin açığa çıkardığı gerçeğe aykırı olduğu iddiası doğru olamaz. Çünkü bu iddiayı savunanların çoğunluğu vahyin gerçeği konusunda yetkin olmayan kişilerdir.” (Kurtoğlu, 1999: 206-207). Ayrıca İslam dininde öğretiyi belirleyecek bir ruhban sınıfı da bulunmadığından, bazı kalamcı ve tefsirciler vahyin gerçeğini yanlış yorumlayarak, bir taraftan mezhep çatışmalarına, diğer taraftan da felsefecilerin din düşmanı ilan edilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle öncelikle netlik kazanması gereken husus şudur: “Felsefenin vahye göre durumunun açık bir şekilde ortaya konulması ve buna dayanarak da felsefenin -din olarak algılanan- Şeriate aykırı olmadığını ortaya konulmasıdır.” (Kurtoğlu, 1999: 188). Buradan yola çıkarak, İbn Rüşd Gazali’nin

“Felsefenin Tutarsızlığı” Kitabında belirttiği “Yunan felsefesinin şeriatın öğretileri ile uyummadığı ve reddedilmesi gerektiği” yönündeki savına karşı, “Tutarsızlığın Tutarsızlığı” kitabı ile cevap verir ve bu kitapta “dinin felsefe vasıtasıyla tutarlı bir şekilde savunulmasının mümkün olduğunu” anlatır (Birgül, 2010: 252).

Fransız bilim adamı Corbin (1903-1978), İbn Rüşd’ün “Ey insanlar! Sizin ilahi ilim dediğinizin yanlış olduğunu söylemiyorum, fakat ben, beşeri ilmin âlimiyim, söylediğim budur.” sözüne atıfta bulunarak, “İbn Rüşd işte bu sözdendir ve insanlığın Rönesans ile belirlenen gelişmesi de buradan kaynaklanmıştır.” diyerek, Avrupâda aydınlanmanın yolunu İbn Rüşd’ün felsefe - din çözümlemesinin açtığını söylemiştir (Corbin, 1986: 243).

3. İBN RÜŞD’ÜN SİYASET VE YÖNETİM DÜŞÜNCESİ

İbn Rüşd’ün siyaset ve yönetim anlayışını ele almadan önce, “siyaset” ve “yönetim” kavramları üzerinde durmakta yarar görülmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde, Arapça kökenli olan “siyaset” sözcüğü, “devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış”, bu sözcüğün eş anlamlısı olarak gösterilen, İtalyanca kökenli “politika” sözcüğü de “devletin etkinliklerini amaç, yöntem ve içerik olarak düzenleme ve gerçekleştirme esaslarının bütünü, siyaset, siyasa” olarak tanımlanmıştır. Aynı kaynaktaki “yönetim” sözcüğü ile ilgili tanım ise şudur: “Yönetme işi, çekip çevirme, idare” (TDK, <https://sozluk.gov.tr>).

Bu kavramlara ilave olarak, devlet yönetiminde sık kullanılan kavramlardan biri de “kamu yönetimi”dir. Gözübüyük’e göre, “kamu yönetimi” dar anlamda kullanıldığında, “devletin yasama, yürütme ve yargı organlarından sadece yürütme organı alanındaki faaliyetleri”, geniş anlamda kullanıldığında ise, “yasama, yürütme ve yargı alanlarının tamamına ait yönetsel kuruluş ve faaliyetleri” içine almaktadır (Gözübüyük, 2008: 1). Ayrıca “kamu yönetimi”nin, “düzenli toplumlarda kamu gücünün örgütlenmesi ve işleyişine dair her türlü devlet görevleri ile organizasyonları kapsadığına” dair farklı bir tanımlama da mevcuttur (Ergün ve Polatoğlu, 1988: 6).

Dolayısıyla bu tanımlardan hareketle siyaset ve yönetim arasında şu şekilde bir ilişki olduğu söylenebilir: Siyaset faaliyeti, toplumda çatışma halinde olan fikirlerin uzlaştırılması amacına yönelik yapılmakta iken, bu faaliyetin gerçekleştirilmesine yönelik en önemli araç da yönetimdir. Böylece siyaset ve yönetim kavramlarına

ilişkin bu kısa bilgilendirmenin ardından İbn Rüşd'ün siyaset ve yönetime ilişkin düşünceleri; “İbn Rüşd'ün Siyaset ve Yönetim Perspektifi”, “İbn Rüşd'e Göre Devletin Oluşumu ve Temel Misyonu”, “İbn Rüşd'e Göre Yönetim Türleri ve İdeal Devlet Modeli” ve “İbn Rüşd'ün Siyaset ve Yönetim Düşüncesinin Etkileri” başlıkları altında incelenecektir.

3.1. İbn Rüşd'ün Siyaset ve Yönetim Perspektifi

İbn Rüşd devleti bilimsel bir zemine oturtmayı amaçlamış ve bu nedenle Platon'dan kendi fikirlerini oluşturmak için bir çerçeve almıştır. İbn Rüşd Platon'un siyaset kuramını hem kendinden önceki dönemlere hem de kendi dönemine uygulamaya çalışmış ve oluşturduğu görüşler çerçevesinde, İslâm toplumunu analiz ederek, mevcut siyaset ve yönetim sorunlarına çözüm aramaya çalışmıştır (Şulul, 2010: 57).

İbn Rüşd siyaset ve yönetime ilişkin konuların bazılarını Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik'i Üzerine Orta Şerhi'nde, çoğunluğunu ise Platon'un Devlet'i Üzerine Orta Şerhi'nde ele almıştır (Black, 2001: 180). Platon'un Devlet'i Üzerine Orta Şerhi'nin orijinal adı Telhisu's-Siyase li Eflatun (Eflatun'un Siyasete Dair Görüşlerinin Özeti)'dur. Eserin Arapça orijinali kayıp olup, günümüzde mevcut Arapça metni ise İbraniceden çeviridir. Bu çevirinin Provence'de Samuel ben Yehude tarafından 14. yüzyıl başlarında yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Joseph Caspi tarafından Miladi 1331 yılında, esere ilişkin bir İbranicel özet ve yedi farklı tercüme yazılmıştır (Şulul, 2009: 40).

İbn Rüşd yorumlamak için öncelikle Aristoteles'in “Pratik Siyaset Üzerine Kitabı”nı aramış ancak bu esere ulaşamamıştır. Bu nedenle o Aristoteles'in kitabından umudunu kesince, bunun yerine Platon'un “Devlet Kitabı”nı yorumlama cihetine gitmiştir. Böylece İbn Rüşd'ün bu kitabı yazmadaki amacının, “Aristo'nun fikirlerini Platon'dan öğrenerek kendine ait bir siyaset ve yönetim düşüncesi oluşturmak” olduğu anlaşılmaktadır (Black, 2001: 180-181). Bu eser İslâm felsefesi ile Yunan felsefesinin sentezi olup, hem teorik yönü, hem de toplumsal iktidar ilişkilerini eleştirel tarzda ele alan pratik yönü bulunmaktadır. Üç bölümden oluşan kitabın, I. ve II. bölümleri ideal devleti, III. bölümü ise bozuk yönetimleri anlatmaktadır (Şulul, 2009: 68).

3.2. İbn Rüşd'e Göre Devletin Oluşumu ve Temel Misyonu

İbn Rüşd toplumun ve devletin varlık nedenini “*insanların tek başına kendine yetememesi ve diğer insanlara ihtiyacı olması*”na bağlamaktadır. Bu görüş Platon’un fikirleriyle bire bir örtüşmektedir. Ayrıca İbn Rüşd’e göre toplumda yöneten ve yönetilenlerin bulunması doğal bir durumdur ve bu farklılaşma toplumda sınıflaşmanın önünü açarak devletin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır (Karlığa, 1999: 288-292). Ona göre, “*İnsani yetenekler, nazari erdemler, sanatlar, ahlaki erdemler ve iradi filler olmak üzere dört bölüme ayrılır ve insanlığın esas hedefi nazari erdemleri elde etmektir. Böylece diğer erdemler sadece nazari erdemleri gerçekleştirmek üzere vardır ve insan doğası gereği medeni bir varlık olduğundan bu erdemleri de ancak diğer insanların yardımı ile elde eder. Bu nedenle insan hayatını hem cinsleriyle paylaşmak zorundadır. Ahlakın buradaki fonksiyonu da erdemlerin hayata geçirilmesini sağlamaktır.*” (Karlığa, 1999: 288-292). Bu görüşlerine ilave olarak, İbn Rüşd ayrıca hayata geçirilmesi gereken en önemli erdemlerin, bilgelik, yiğitlik, ölçülülük, adalet, birlik ve bütünlük olduğunu söylemektedir (Topdemir, 2011: 43-44).

Öte yandan, İbn Rüşd Platon’un görüşlerini İslam inancı ile de sentezleyerek, “*Varlığın, insanın gayesi olmadan düşünülmemeyeceğini, insanın gayesinin ise Allah’ın (c.c.) iradesine uygun erdemli bir şekilde yaşamak*” olduğunu belirtir (Şulul, 2010: 62). Ayrıca İbn Rüşd’e göre devletle insan ruhu arasında bir paralellik vardır: “*İnsanın erdemli bir insan olabilmesi için, ruhta erdemin hâkim olması, devletin ideal bir devlet olabilmesi için de yönetimde erdemin hâkim olması gerekmektedir. Böylece devletin temel görevi halk arasında erdemin hâkim olmasını sağlamaktır.*” (Kılıç, 2007: 119).

İskoç bilim adamı Black’a göre “*İbn Rüşd, Aristoteles, Platon ve erken dönem İslam filozofları gibi siyasi toplumu kökenine inerek açıklamaya çalışmıştır. Onun diğerlerinden en önemli farkı ise devletin erdemin gelişmesinde oynadığı rolü öncekilerden çok daha fazla vurgulamasıdır. İbn Rüşd’ün ‘devletin temel ödevinin birey için tanımlanabilir bir ahlaki olgunluk düzeyi oluşturma’ düşüncesi hem onun döneminde hem de sonrasında dikkate değer bir etki oluşturmuştur.*” (Black, 2001: 182-183).

3.3. İbn Rüşd'e Göre Yönetim Türleri ve İdeal Devlet Modeli

İbn Rüşd bulunduğu devlet görevleri ve Aristotelesçi düşünceleri sayesinde, toplumu ve devleti detaylı olarak analiz etmiştir. Böylece insanların toplum ve devlet olmadan hayatını sürdüremeyeceğini, mükemmelliğe ise ancak ideal devlet ile ulaşabileceğini belirtmiştir (Şulul, 2010: 60). Ayrıca Endülüs'teki yönetimi Platon'un ideal devletiyle kıyaslamış ve ideal devleti oluşturmanın gerçekte mümkün olduğunu savunmuştur (Çilingir, 2016: 56).

İbn Rüşd yönetim türlerini ve kendi ideal devlet modelini Platon'un "Devlet Kitabı"nın Şerhi'nde açıklamış ve ideal devletin Platon'dan farklı metotlarla da kurulabileceğini açıklamıştır (Şulul, 2010: 62). Ona göre, devlette esas olarak iki yönetim şekli mevcuttur: Bunlardan biri ideal devlet yönetimi, diğeri ise bozuk yönetimlerdir. Bozuk yönetimler ise oligarşi, monarşi, demokrasi, timokrazi, tiranlık, hazzı gaye edinen yönetim, zaruret yönetimi, kusurlu idare vb. yönetimlerdir (Yavuzylmaz, 2022: 1). İbn Rüşd'e göre ideal devlet iyi yönetim ilke ve uygulamalarının hâkim olduğu kusursuz bir yönetim şekli olmasına karşın, bozuk yönetimler bünyelerinde çeşitli eksiklik ve kusurları barındıran kusurlu yönetimlerdir. Örneğin bozuk yönetim türlerinin en iyisi kabul edilen oligarşilerde, yönetim seçkin ama dar bir zümrenin elinde toplanmaktadır. Monarşilerde ise iktidar bir aile ve çevresinin elinde toplandığından istibdata dönüşme eğilimi mevcuttur (Karlığa, 1999: 288-292). Demokrasilerde de hem devamlılık bakımından, hem de insanların nefsi yönlendirmesine açık olma bakımından çeşitli sorunlar vardır (Yavuzylmaz, 2022: 1).

İbn Rüşd ideal devlet ile ilgili görüşlerini açıklarken, geçmişte ve kendi döneminde yaşanan siyasi değişimlerin nedenlerini analiz etmiştir. Ona göre Hz. Muhammed (S.A.V) ve dört halife döneminin İslam devleti bir ideal devlet örneğidir. Ancak bu ideal devlet örneği, ilk Emevî halifesi Muâviye B. Ebû Süfyân'ın uygulamalarıyla şan ve şerefe dayalı timokraziye dönüştürülmüştür (İbn Rüşd, 2005: 134-140). Timokrazi yönetimi ise Endülüs'te Murâbitlar dönemine kadar aynı şekilde devam etmesinin ardından daha da bozularak hazcı bir tiranlığa evrilmiştir (Karlığa, 1999: 288-292).

İbn Rüşd'ün ideal devletinde liderin nitelikleri ve pozisyonu büyük önem taşımaktadır. O liderlikle ilgili görüşlerini oluştururken, eski Yunan ve İslam felsefesini sentezleyerek Farabi'nin mistik bilgelik kavramını sürdürür. İbn Rüşd

filozof kral yerine Fârâbî'den aldığı “melik” kavramını kullanır ve hem toplumun hem de devletin erdemli kılınmasında liderin önemine dikkat çeker. Ona göre ideal devletin halkı erdem ve adaleti melikten öğrenecektir (Topdemir, 2011: 45-47). Melikin nitelikleri Platon’un Devlet Kitabı’nın Şerh’inin bir yerinde; “nazari ilimleri öğrenmeye uygun, içi sevgiyle dolu ve araştırmaya ve eğitime açık, doğruluğu seven, duygusal hazlara eğilimli ve mal sevgisi bulunmayan, cesur, iyi erdemlere yönelen büyük bir mütefekkir olmalı” şeklinde, eserinin bir başka bölümünde ise, “hikmet, mükemmel bir zekâ, iyi derecede ikna kabiliyeti, iyi bir hayal gücü ve cihat edebilme gücüyle beraber, cihat için gerekli bedensel organlarının eksik olmaması” şeklinde sayılır (Şulul, 2015: 729 - 730). Ayrıca İbn Rüşd melikte bulunması gereken niteliklere; Fârâbî’den farklı olarak “cesareti” eklerken, Yunan siyaset felsefesinden farklı olarak da “fıkıh ilmine vakıf olma ve içtihat yapabilme” niteliğini ilave eder (Şulul, 2010: 61). Black’a göre, İbn Rüşd’ün filozof kralında (melik) bulunması gereken nitelikler içinde, Sünni İslam âlimlerinin İslam halifeleri için gerekli gördükleri şu nitelikler de mevcuttur: “*Filozof kralın kuramsal ve pratik bilgisi bulunmalıdır, filozof kral; öğretmenlik yaparken sadece izhari kanıtları değil, aynı zamanda ikna edici ve şiirsel argümanları da kullanabilmeli, ahlaken erdemli olmalı ve pratik bilim tarafından açıklanan konuları toplumda ve devlette olgunlaştırma yeteneğine sahip olmalıdır. Yani kral eğitimin öğretisini uygulayabilmelidir.*” (Black, 2001: 185).

Öte yandan İbn Rüşd liderlikle ilgili görüşlerini açıklarken, felsefe ve din ilişkisini bir adım daha ileri götürerek, peygamberler ve filozoflar (bilgeler) arasında şu şekilde bir ilinti kurar: “İskenderiye’de öğretim görevi yapan bilge kişiler, kendilerine İslam şeriatı ulaştığında Müslüman olmuşlardır. Yine Rum ülkesinde (Roma İmparatorluğu’nda) yaşayan bilge kişiler de, Hz. İsa’nın şeriatı kendilerine ulaştığında Hıristiyan olmuşlardır. Hiç kimse İsrailoğulları arasında birçok bilge kişi bulunduğundan kuşku duymamaktadır. Bu husus, Hz. Süleyman’a mensup olan İsrailoğullarının sahip olduğu kitaplarından açıkça anlaşılmaktadır. Bilgelik vahiy alan kimseler, yani peygamberlerde sürekli olarak bulunan bir şeydir. İşte bu nedenlerden dolayı, bütün söylenen sözler arasında en doğrusu, her peygamber bilge olduğu hâlde, her bilgenin peygamber olmadığıdır; onlar, yalnızca peygamberlerin varisleri oldukları söylenen bilginlerdir.” (Çetinkaya, 2012: 136).

İbn Rüşd devlet yönetiminde kuvvet ve siyasi istikrardan yana olup, anarşi ve karışıklığa karşı çıkar (Yavuzylmaz, 2022: 1). Ancak İbn Rüşd ayrıca yönetimi

halkın çıkarına göre yürütmek yerine şahsi çıkarına göre yürütmenin de zulüm olduğunu belirterek, iyi yönetime ve adalete vurgu yapar. Hatta daha da ileri giderek, kötü yönetim uygulamaları ve baskıcılık konusunda kendi döneminin yöneticilerini eleştirerek, bu tür yöneticilerin müstebit olduğunu dile getirir (Şulul, 2010: 62). Bu nedenle İbn Rüşd askeri yönetimlere de karşıdır. Ona göre önceleri İslam'daki yönetim biçimi Platon'un ideal devletindeki yönetime benzemektedir, ancak Muaviye bu düzeni bozarak, yerine Emevi istibdadını kurmuş, bunun sonucunda ise ideal bir yönetim örneği olan İslam devleti yıkılarak, toplumda fitne ve anarşi zuhur etmiştir (Uludağ, 1985: 41).

İbn Rüşd, Platon gibi ideal devlette toplumsal sınıfların özelliklerini de tarif eder ve toplumda her bir bireyin sadece bir meslekle ilgilenip işini en iyi şekilde yapması gerektiğini söyler (Yavuzylmaz, 2022: 1). O ayrıca toplumda doktorlar ile hukukçuların bulunması gerektiğini, ancak bu meslek gruplarına fazla ihtiyaç duyulmasının yönetim sisteminin iyi olmadığını bir göstergesi olduğunu söyler (Karlığa, 1999: 288-292).

İbn Rüşd'e göre ideal devlet yönetiminin öncelikli görevi halk arasında erdemın hâkim kılınmasını sağlamaktır. Bunun için iki yöntem mevcuttur: İkna (eğitim) ve zorlama yöntemleri. İkna (eğitim) yöntemi halkın büyük çoğunluğu için retorik ve şiirsel yollarla, filozoflar içinse burhan yoluyla uygulanabilir. İkna yönteminin başarısız olduğu durumlarda ise zorlama yöntemine de ihtiyaç olabileceğini söyleyen İbn Rüşd, bu yöntemi tercih etmediğini de ayrıca belirtir (Kılıç, 2007: 119). Ona göre, tarihsel süreçte savaşlar kaçınılmazdır. Bu nedenle yurttaşlar iyi örnekler gösterilerek, kahramanlık konusunda özendirilmelidir. Bunun yanında ideal devleti tehlikeye atabilecek yanlış inançların toplumda yayılması önlenmeli, ayrıca devlet yönetiminde mükâfatlandırma ve cezalandırma uygulamaları da aktif olarak kullanılmalıdır (Karlığa, 1999: 288-292). İbn Rüşd, bu bakış açısına uygun bir şekilde, ideal devletine tehdit olarak gördüğü Arap şiirini de eleştirir ve zevk peşinde gezen, cinselliği ve şarabı hayatının amacı haline getiren kişilerin ideal toplum ve devlet üzerinde yıkıcı etkilerinin olacağını vurgular (Şulul, 2010: 59-60).

Öte yandan İbn Rüşd İslâm dünyasında kadınların haksızlığa uğradığını belirtir ve onları “meyvesinden yararlanılan bir bitkiye” benzetir. Ona göre kadınlar basit iktisadi ihtiyaçların karşılanması amacıyla sadece ev ortamıyla kısıtlı bir hayat sürmektedir. Ancak kadın ile erkek arasındaki farklılık sadece yetenek

yönündendir. Bu nedenle ideal devlette erkeklere verilen haklar kadınlara da verilmelidir (Şulul, 2010: 58).

İbn Rüşd ayrıca diğer dinlerin mensuplarına karşı da son derece ılımlı yaklaşır ve İslâm otoritesini kabul etmeleri şartıyla, gayr-i müslimlerle barış yapılabileceğini ifade eder. Bunun yanında Mecusiler gibi semavi olmayan dinlerin mensuplarına da ehl-i kitab muamelesi yapılabileceğini belirtir. Onun düşüncesine göre, gayr-i müslimlerle savaşmak zorunlu olmadığı gibi, cihad da farz-ı ayn değil, farz-ı kifayedir. Ancak bütün bunlara karşın, savaş kaçınılmaz olduğunda savaştan önce karşı taraf haberdar edilmeli ve savaş ortamında dahi hukuka riayet edilerek, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, din adamları, çiftçiler vb. durumda bulunan siviller öldürülmemeli, korunmalıdır (Korkut, 2009: 248).

3.4. İbn Rüşd'ün Siyaset ve Yönetim Düşüncesinin Etkileri

İbn Rüşd'ün siyaset ve yönetim düşüncesi, İslam dünyasında hem kendi döneminde hem de sonrasında beklenen ilgiyi görmemiştir. Buna karşılık onun düşünceleri Batı dünyasında büyük yankı uyandırmış ve uzun bir süre tartışmalara konu olmuştur. Dolayısıyla bu bölüm İslam Dünyası ve Batı Dünyası açısından iki ayrı başlık altında ele alınmıştır.

3.4.1. İslam Dünyasındaki Etkileri

İbn Rüşd sadece siyaset ve yönetim alanındaki fikirleriyle değil, din bilimleri, mantık, doğa bilimleri, metafizik, psikoloji, zooloji, astronomi, tıp ve ahlak gibi birçok alanda, çağının ilerisinde pek çok eser ve fikir ortaya koymasına rağmen, İslam dünyasında beklenen ilgi ve itibarı görememiştir. İlgi görmek bir yana, din ile felsefe arasında açık bir çelişki bulunduğu savıyla kendisi baskı altına alınmış ve bu baskılar onun devlet görevlerinden çekilmesine, yargılanmasına, mal varlığına el konulmasına ve hatta sürgün edilmesine kadar varmıştır (Black, 2001: 188). Böylece Doğu Medresesi'nde Farabi, El Kindî ve İbn Sina ile Batı Medresesi'nde ise İbn Bacce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd ile yürütülen İslam felsefesi çalışmaları İbn Rüşd'ün ölümüyle artık sona ermiştir (Meriç, 1995: 66). Black'ın deyişiyle, *İslam felsefesinin beş yüz yıllık parlak dönemi İbn Rüşd ile son bulmuştur* (Black, 2001: 188).

İbn Rüşd, geçmişten günümüze pek çok düşünür ve bilim adamı tarafından İslam felsefesinin zirvesi olarak anılmasına rağmen, İslam dünyasında hak ettiği

itibarı görememiştir. Ancak tarih İbn Rüşd'ü haklı çıkarmış ve onun ölümünün ardından, İslam coğrafyasında sadece felsefe ve müspet bilimler alanında değil, aynı zamanda dini bilimler alanında da ciddi bir gerileme sürecine girilmiş ve kısır çekişme ve tartışmalar yüzünden günümüze kadar kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır (Bayraktar, 2017: 132).

3.4.2. Batı Dünyasındaki Etkileri

Batı dünyasında 12. yüzyıldan itibaren yaşanan fikri gelişmeler, büyük ölçüde Arapçadan Latince'ye çevrilen eserler sayesinde olmuştur. Özellikle İbn Rüşd'ün şerhleri üzerinden 12. Yüzyılın sonuna doğru keşfedilmeye başlanan Aristoteles felsefesi, 13. yüzyılda Latin İbn Rüşdçülüğü Akımı'nın temellerini atmış ve skolastik düşünce bu etkileşim sayesinde Avrupa'da altın çağını yaşamıştır (Dönmez, 2010: 4-6).

İbn Rüşd'ün eserlerine kadar, Batı dünyası Aristoteles'in sadece iki eserini bilmektedir. Bu eserler "Organon" ve "Categories ve De Interpretatione"dır. Diğer bir deyişle "Metafizik", "Fizik", "Ruh Üzerine", "Organon", "Nicomachean Etik", "Belagat", "Şiir" ve "Biyoloji" vb. eserlerin sahibi olan Aristoteles, gerçekte Batı dünyasında İbn Rüşd'ün şerhlerinin okunmasıyla tanınır hale gelmiştir. İspanyol bilim adamı Lorca (1943 -) İbn Rüşd'ün şerhleriyle ilgili şunları söylemiştir: "İbn Rüşd, Aristoteles'e ait metinleri yorumlarken ne dogmatik mülahazalarla onları gölgelendirmiş, ne de Aristoteles'in naturalizmini çarpıtmıştır; ancak bu metinleri daha önceki geleneğin barındırdığı ideolojik ilavelerden arındırmıştır." Böylece İbn Rüşd Aristoteles'in düşüncelerini özüne uygun olarak nakletmiştir (Lorca, 2008: 2).

İbn Rüşd'ün ölümünden kısa bir süre sonra Kurtuba ve Sevilla Hıristiyanların eline geçmiş ve artık Müslümanlar bir müddet daha İspanya'da küçük bir bölgeye sıkışan Granada Krallığı ile hüküm sürmüştür. Bu nedenle Black'ın da dediği gibi, "İbn Rüşd'ün entelektüel çocukları artık Avrupalılar olmuştur." (Black, 2001: 188).

İbn Rüşd'ün fikirleri Avrupa'da öncelikle Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde karşılıklı bulmuş ve bir grup üniversite öğretim üyesi onun eserlerini yorumlamaya başlamıştır. Daha sonraları bu grup "Latin İbn Rüşdçüleri" (Averroist), oluşturdukları akım da "Latin İbn Rüşdçülüğü" veya "Radikal İbn Rüşdçülük" olarak anılmıştır. Avrupa'da 13 ile 18. yüzyıllar arasında etkili

olan Latin İbn Rüşdçülüğü Akımı özellikle Aristotelesçi bilginlerle Hıristiyan ilahiyatçıları karşı karşıya getirmiş ve iki kesim arasında din ve felsefe üzerinden şiddetli tartışmalar yaşanmıştır (Collinson ve Wilkinson, 2000: 63).

Bu akımın en önemli temsilcileri Brabantlı Siger, Dacialı Boetius, Dry Townlu John, Jondunlu John ve Padualı Marsilius'tur (Lorca, 2008: 5-6). Ülken'e göre Latin İbn Rüşdçülüğü'nün ilk temsilcisi Brabantlı Siger (1240 – 1280) olup, İbn Rüşd'ü Skolastisizme kabul eden ilk düşünür ise Dominikli Büyük Albert (1193-1280)'tir (Ülken, 2015: 164-165). Lorca da Büyük Albert'in pek çok teorik tartışmalarda İbn Rüşd'ün öğretilerini izlediğini ve felsefi düşüncelerinin dogmalar ile çatışması halinde ise onu eleştirdiğini belirtir. Büyük Albert ayrıca IV. Papa Alexander'ın talebi üzerine monofisizme karşı "De Unitate Intellectus" adlı eserini kaleme alarak, sadece İbn Rüşd'ün değil, aslında Farabi, İbn Sina ve İbn Bey'in görüşlerini de tenkit eder (Lorca, 2008: 3). Bir başka Latin İbn Rüşdçüsü olan Padovalı Marsilius (1270-1342) ise naturalist felsefeden hareket ederek, İbn Rüşdçü Aristoculuk görüşüne dayalı ve kendine ait bir siyasi bir kuram geliştirmiştir (Lorca, 2008: 9).

Skolastik düşünceye önemli katkıları bulunan diğer bir düşünür de Dominikan rahip Aquinumlu Thomas (1225-1274) olup, kendisi ılımlı bir İbn Rüşdçü olarak anılır. İbn Rüşd'ün fikirleri Avrupa'ya daha çok Aquinumlu Thomas üzerinden yayılmıştır (Lorca, 2008: 4-5). O dönemde kilise Aristoteles'in görüşlerinin teolojide kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Bu nedenle Aquinumlu Thomas kiliseyle mücadele etmek üzere Latin İbn Rüşdçülerinin görüşlerini özellikle tartışmaya açmıştır (Ağaoğulları, 2011: 254). Thomas ayrıca Augustinizm'e karşı yönelttiği eleştirileri de İbn Rüşd'ten kuvvet alarak yapmıştır (Ülken, 1982: 149).

Ağaoğulları, Latin İbn Rüşdçülerinin kiliseye karşı tutumunu şu şekilde özetlemektedir: "*Latin İbn Rüşdçülüğü'nde akıl ile iman kesin çizgilerle birbirinden ayrılmakta ve bu dünyada mutlu olmak için salt aklın yeterli olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla din bu dünya işleri ile hiçbir ilgisi olmayan bir inanç sorunu olduğu gibi devlet de kiliseden bağımsızdır. Hatta bazı İbn Rüşdçülerin görüşüne göre, kilise dini bir kurum olmanın yanı sıra ayrıca dünyevi bir kurum olduğu için, belli ölçüler dâhilinde devletçe denetlenmelidir.*" (Ağaoğulları, 2011: 268). Dolayısıyla Latin İbn Rüşdçülüğü kilise karşıtlarına 13 ile 16. yüzyıllar arasında önemli bir fikri donanım sağlamış olup, kilise yanlıları ise İbn Rüşd'ün

fikirlerini kendilerine karşı en büyük tehdit olarak algılamıştır (Dönmez, 2010: 7-8). Böylece İbn Rüşd'ün görüşlerine yönelik Hıristiyan dünyasında bir de karşı hareket başlatılmış ve Paris Konsili 1209 yılında İbn Rüşd'ün önce Tabiat'a ilişkin, sonra da Metafiziğe ilişkin şerhlerini yasaklamıştır (Ülken, 2015: 177).

Bütün bu eleştiri ve yasaklamalara rağmen, Batı dünyasında İbn Rüşd'ün eserleri yine de okunmuş ve birçok batılı düşünür onun fikirlerinden etkilenmiştir (Dönmez, 2010: 7-8). Örneğin Roger Bacon (1220-1292) "Opus Magnus" adlı eserinde onun fikirlerinden esinlenmiştir. Floransalı filozof ve şair Dante (1265-1321) "Komedyası"nda, İbn Rüşd'ten, "*Aristoteles'in en mükemmel yorumcusu ve onu bilen herkesin ustası*" diyerek saygıyla bahsetmiş (Fakhry, 2022: 138), onu ayrıca Demokritos, Sokrates, Platon, Aristoteles, Pitolemy, Hipokrat ve Galen gibi Antik Dünya'nın büyük düşünürleri ile aynı daire içinde resmetmiştir (Ağaoğulları, 2011: 255). Dante "Convivio" isimli eserinde de İbn Rüşd'e çokça atıfta bulunmuş ve böylece siyasi bir İbn Rüşd'ü olarak anılmıştır (Lorca, 2008: 10-12). Hollandalı Rahip Hermann Van Riswick ise İbn Rüşd felsefesini savunduğu için 1512'de Den Haag'da yakılarak idam edilmiştir (Ülken, 2015: 177).

Öte yandan İtalyan Rönesansı döneminde (14 -17. yüzyıllar) İbn Rüşd'ün etkisiyle gelişen Skolastik Aristoculuk bir kesim tarafından çokça eleştirilmesine karşın, üniversite çevrelerinde öğretilmeye devam edilmiştir. Bu dönemde İtalya'da "Hümanistler" ve "Felsefeciler" iki ayrı grup olarak ortaya çıkmış, birinci grupta, Francesco Petrarca, Lorenzo Valla, Giovanni Pico della Mirandola, Giovanni Boccaccio ve Leonardo Bruni; ikinci grupta ise Marsilio Ficino, Tommaso Campanella ve Giordano Bruno isimli düşünürler yer almıştır. Felsefeciler Aristoteles ve İbn Rüşd'ün fikirlerini savunurken, Hümanistler ise bu fikirlere karşı çıkmıştır (Lorca, 2008: 9-10).

İbn Rüşd'ün batı dünyasındaki etkisi 13 ile 18. yüzyıllar arasında devam etmiş ve 18. yüzyıldan itibaren giderek azalmıştır. Ünlü Fransız düşünür Renan (1823-1892) "İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük" konulu doktora tezinde, onu "*Aristo'yu yenileyen ve felsefi Helenizm'in saf ışıklarıyla Avrupa'yı aydınlatan ilk ve tek Müslüman*" düşünür olarak anmıştır (Karlığa, 2015: 4). Daha yakın döneme geldiğimizde ise İbn Rüşd hakkında araştırmalar yapan Amerikalı bilim adamları Paul Kurtz (1925-2012) ve Charles E. Butterworth (1938-) ondan övgüyle söz etmişlerdir. İbn Rüşd hakkında; Kurtz, "*İbn Rüşd, 17. ve 18. yüzyıl*

aydınlanmasının gelişiminde anahtar bir şahsiyet olmanın yanısıra modern bilimsel gelişmenin öncüsüdür”, Butterworth ise “İbn Rüşd din ile felsefe arasında kurduğu sağlam ilişki nedeniyle, aydınlanmanın müjdecisidir” demiştir. Yine Fransız bilim adamları Alain de Libera (1948-) ve M. R. Hayoun (1951-) ise İbn Rüşd’e duydukları akademik saygıyı şu şekilde dile getirmişlerdir: “İbn Rüşd, Avrupa düşüncesi üzerinde derin etkiler bırakan felsefi eserler yazarak, Aristoteles yorumculuğu geleneği tarihinde mutlak manada merkezi bir rol oynamış olup, o Avrupa’nın manevî babasıdır.” (Karlığa, 2015: 4).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışma kapsamında yapılan literatür araştırmalarında, ilk olarak İbn Rüşd’ün Batı dünyasına yön veren eser ve fikirlerinin İslam dünyasında daha çok ilahiyat ve felsefe bölümlerinde çalışıldığı, buna karşın siyaset bilimi ve kamu yönetimi çevrelerinde pek fazla çalışılmadığı ve bilinmediği görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmanın temel bulgusu, onun siyaset ve yönetim alanına ilişkin fikirlerinin İslam dünyasında yeniden keşfedilmesine yönelik bir farkındalık oluşturmanın gerekli olduğuna dairdir.

Bununla birlikte, çalışma kapsamında ayrıca şu bulgulara ulaşılmıştır:

- İbn Rüşd Aristoteles’in eserlerine yazdığı yorumlar ile Batı dünyasının eski Yunan felsefesi ile tanışmasında kilit bir rol oynamıştır. Bilimsel görüşleri itibariyle bir rasyonalist olan filozof kendine özgü felsefesini de esas olarak Aristoteles’i yorumlayarak ve onun eserlerinden sentez yaparak oluşturmuştur.
- İbn Rüşd şerh etmek amacıyla öncelikle Aristoteles’in “Pratik Siyaset Üzerine Kitabı”nı aramış, ancak bu esere ulaşamayınca, Aristoteles’in fikirlerini öğrencisi Platon’un “Devlet Kitabı” üzerinden öğrenerek analiz ve şerh etmiştir. Böylece Platon’un siyaset kuramını, İslam toplumunun siyaset ve yönetim sorunlarına çözüm aramaya yönelik olarak, hem eski dönemlere hem de kendi dönemine tatbik etmiştir.
- İbn Rüşd bir ideal devlet modeli oluşturmanın gerçekte mümkün olduğunu belirterek, kendi devlet deneyimiyle Platon’dan farklı bir ideal devlet modeli ortaya koymuştur. O ayrıca Hz. Muhammed (S.A.V) ve dört halife

dönemi İslam devletinin bir ideal devlet örneği olduğunu da belirterek tüm İslam dünyasına bilimsel bir mesaj vermiştir. Bu nedenle geçmişten günümüze İslam dünyasının yaşadığı siyaset ve yönetim sorunlarına ışık tutabilmek amacıyla, öncelikle Hz. Muhammed (S.A.V) ve dört halife döneminin siyaset ve yönetim anlayışının disiplinler arası akademik çalışmalarla yeniden ele alınmasının bir gereklilik olduğu anlaşılmıştır.

- Siyasette ahlak tartışması, geçmişten günümüze tüm dünyada ve her dönemde önemini koruyan bir tartışma konusu olup, İbn Rüşd ideal devletinde iyi yönetimi ve adaleti tesis etmek amacıyla ahlakı siyasetin temeline yerleştirmiştir. Ona göre devletin temel görevi de halk arasında erdemi hâkim kılmaktır. Dolayısıyla devlet adamlarının üstün ahlak sahibi insanlar olmalarının yanı sıra, siyasi ve yönetsel faaliyetler de ahlaka uygun icra edilmelidir.
- İbn Rüşd sentezlediği devlet görüşü ile İslam dünyasındaki mevcut felsefe - din çatışmasını çözümlenmeye gayret etmiş, ancak onun bu çözümlenmeleri İslam dünyasında yeterince karşılık bulamadığı gibi kendisine yönelik bir baskı aracına dönüşmüştür. Bu durumun aksine onun çözümlenmeleri Ortaçağ karanlığını yaşamakta olan Avrupa'da karşılık bulmuş ve Batı dünyası aydınlanma meşalesini onun fikirleriyle yakmıştır. İbn Rüşd'ün fikir ve öngörülerinin doğruluğu hem İslam hem de Batı tarihince test edilmiştir. Onun ölümünün ardından, İslam dünyasında sadece felsefe ve müspet bilimlerde değil, dini bilimlerde de gerileme sürecine girilmiş ve bilimsel alanda birkaç başarılı örnek haricinde, kısır çekişme ve tartışmalar yüzünden kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır. Ancak İslam dünyasında bütün bunlar yaşanırken, İbn Rüşd'ün fikirlerini el üstünde tutan Batı dünyası, Ortaçağ karanlığından hızla sıyrılarak bilimsel ve düşünsel alanda büyük bir gelişim ivmesi yakalamıştır.
- İbn Rüşd ayrıca İslam dünyasındaki din – siyaset çatışmasını çözümlenmek amacıyla, din alanında Kuran-ı Kerim'e, felsefe alanında ise Aristoteles felsefesine dönüşün zorunlu olduğunu ileri sürerek, felsefe ve dinin aynı membadan beslenen sütkardeşler olduğunu ve vahye dayanan din ile insan aklının ürünü olan felsefenin her ikisinin kökünün de ilâhî bilim ve hikmet olduğunu söylemiştir. Ona göre felsefe ve din birbiriyle uyumludur ve bir

konuda aklın verileri ile dini naslar çatışırsa, dini naslar doğru metodolojiye sahip bilge kişilerce yorumlanmalıdır. Dolayısıyla İbn Rüşd oluşturduğu fikir sistematığı ile bir taraftan din ile dünya yaşantısını dengelemeyi, diğer taraftan da din ve siyaset alanını uzlaştırmayı amaçlamıştır. Ancak geçmişten günümüze İslam dünyasına bakıldığında din ve siyaset çatışması sorunu kesin bir çözüme bağlanamadığından, zaman zaman aşırılığa varan dini ve siyasi hareketler yüzünden, halkın yararı ve refahı için kullanılması gereken maddi ve manevi kaynaklar kısır çatışma ve çekişmelerle heba edilmiştir.

- Günümüz modern devlet sistemleri, yasama yürütme ve yargı erkleri arasında bir denge ve fren sistemi çerçevesinde kuvvetler ayrılığı prensibine dayanmaktadır. İbn Rüşd'ün düşüncelerine bu açıdan bakıldığında, onun devlet yönetiminde kuvvet ve istikrardan yana ve anarşiye karşı olmakla birlikte, ayrıca kötü yönetime, baskı ve istibdata da karşı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla onun devlet yönetiminde denge ve adaletten yana olduğu, ayrıca kötü yönetim uygulamaları nedeniyle kendi döneminin yöneticilerini de eleştirerek, iyi yönetimden yana açık bir tutum sergilediği ve toplumun tüm kesimlerinin sorunlarıyla bizzat yakından ilgilendiği anlaşılmıştır.
- Dünyada gündemden düşmeyen bir diğer konu da liderlerde ve devlet yöneticilerinde bulunması gereken nitelikler üzerinedir. İbn Rüşd ideal devlet modelini anlatırken bu konuya geniş bir yer ayırmış ve büyük önem vermiştir. Eski Yunan ve İslam felsefelerini sentezleyerek Farabi'nin mistik bilgelik kavramını sürdürmüş olan filozof, Platon'un filozof kralı yerine Fârâbî'nin "melik" kavramını tercih etmiştir. Ona göre melik doğuştan gelen liderlik ve yöneticilik özelliklerinin yanı sıra, erdemli ve bilge bir insan olmalı, çok iyi eğitim almalı ve istişareye açık olmalıdır. Çünkü ideal devletin halkı erdem ve adaleti öncelikle melikten öğrenecektir. Dolayısıyla İbn Rüşd'ün bu fikirleri aslında devlet yönetiminde her dönemde geçerli olan ehliyet, liyakat, eğitim, istişare gibi prensiplere vurgu yapmıştır. Günümüzün modern devlet ve bürokrasi modellerine bakıldığında, iyi yönetim amacına yönelik olarak, sadece yönetici kadroları için değil tüm kademelerde görev yapacak kamu çalışanları için de ehliyet, liyakat, eğitim ve erdem gibi niteliklerin kurumsal bir sistem dâhilinde arandığı, buna

karşın İslam dünyasının genelinde bu temel prensiplerin uygulanmasına ilişkin eksiklik ve aksaklıklar nedeniyle, kamu hizmetlerinde nitelik ve kalite sorunlarının yaşandığı göz önüne alındığında, İbn Rüşd'ün fikirlerinin aslında halen güncelliğini koruduğu görülmüştür.

- Bugün tüm dünyada aşırılık yanlısı fikri akımlar toplumsal barış için bir tehdit olarak kabul edilmektedir. İbn Rüşd kendi dönemindeki toplumsal yapıyı da analiz ederek, diğer dinlerin mensuplarına karşı ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. İslâm otoritesini kabul etmeleri şartıyla, onlarla barış yapılabileceğini ve Mecusiler gibi semavi olmayan dinlerin mensuplarına da ehl-i kitab muamelesi yapılabileceğini belirtmiş olan filozof, görüleceği gibi toplumsal barışa ve bir arada yaşama kültürünün oluşmasına yönelik uzlaşmacı bir tutum sergilemiştir. Onun bu düşüncelerinin bugün sadece İslam dünyası için değil toplumsal çatışma ve huzursuzluk yaşanan tüm dünya ülkeleri için de dikkate değer olduğu anlaşılmıştır.
- İslam dünyası geçmişten günümüze bitmek bilmeyen savaşları, çatışmaları ve terör ortamını yaşamaktadır. Bu savaşlar, çatışmalar ve terör olayları nedeniyle milyonlarca çocuk, kadın, yaşlı ve sivil insan hayatını kaybetmiş ya da zarar görmüştür. Bu itibarla İbn Rüşd'ün bu hususlara ilişkin görüşlerini de irdelemekte yarar görülmüştür. İbn Rüşd'e göre Müslümanların birbirleriyle savaşmasına onay verilemeyeceği gibi, gayr-i müslimlerle savaşmak da zorunlu değildir. Buna rağmen gayrimüslimlerle savaş kaçınılmaz hale gelirse öncelikle karşı taraf bilgilendirilmeli ve savaş hukukuna riayet edilmelidir. Dolayısıyla savaşlarda çocuk, yaşlı, kadın, din adamı, çiftçi vb. asker olmayan kişiler de zarar görmemelidir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, İbn Rüşd bir barış taraftarı olup, savaşa zorunluluk hali dışında onay vermediği gibi, teröre ve savaş hukukuna aykırı eylemlere de hiçbir şekilde onay vermemiştir.
- İslam dünyasında bugün hala çözülemeyen bir başka konu da kadın hakları ve kadının toplumdaki yeri konusudur. İbn Rüşd kendi döneminin İslam toplumunu analiz ederek kadınların toplumda haksızlığa uğradığını ve mağdur edildiğini belirtmiştir. Ona göre kadın ile erkek arasındaki farklılık sadece yetenek yönündendir, ancak kadınlar İslam toplumunda basit iktisadi ihtiyaçların karşılanması amacıyla sadece ev ortamıyla kısıtlı

bir hayat sürmektedir. Bu nedenlerle de İbn Rüşd zamanının çok ilerisinde bir bakışla, erkeklere verilen hakların kadınlara da verilmesi gerektiğini savunmuştur.

Netice olarak, İbn Rüşd büyük bir devlet adamı ve aynı zamanda büyük bir İslam filozofudur. Onun fikirleri İslam dünyasından daha çok Batı dünyasına nüfuz etmiş ve Avrupa'da Rönesans'ın başlamasında etkili olmuştur. İslam dünyası ise İbn Rüşd'ün ölümünün ardından düşünsel ve bilimsel açıdan duraksamış ve bir süre sonra da Batı dünyasının gerisine düşmüştür. Ancak bütün bunlara rağmen, İslam dünyasında geçmişten günümüze bu olumsuz gidişin nedenleri gerçek anlamda etüt edilememiş ve İbn Rüşd gibi bir düşünce insanının bilimsel reçete niteliğindeki fikir ve eserlerine hak ettiği kıymet verilememiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın hem Türkiye'de hem de tüm İslam dünyasında onun fikir ve eserlerinin yeniden keşfine bir nebze katkı vermesi ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (2011), **Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- BAYRAKDAR, Mehmet (2017), **İslam Felsefesine Giriş**, Diyanet Vakfı Yayınları, 12. Baskı, Ankara.
- BİRGÜL, Mehmet (2010), "İbn Rüşd'ün Felsefe ve Din Çözümlemesinin Aristotelyen Kökenleri Üzerine", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 19, Sayı 1, s. 243-253, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/uluifd/article/view/5000017764/5000018054> (Erişim Tarihi: 25.12.2017)
- BLACK, Anthony (2001), **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi, Peygamberden Bugüne** (Çev. S. Çalışkan - H. Çalışkan), Dost Kitabevi, 1. Baskı, Ankara.
- BUTTERWORTH, Charles (1996), **Averroes, Procursor of the Enlightenment**, Alif 16.
- COLLINSON, Diana ve Wilkinson, Robert (2000), **Thirty-Five Oriental Philosophers** (Çev. S. Özbudun, B. Ülker, H. Bravo, M. Berke), Ayraç Yayınevi, Ankara.
- CORBIN, Henry (1986), **İslam Felsefesi Tarihi**, (Çev. H. Hatemi), İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

- ÇAYLAK, Adem ve Şahbaz, Yunus (2015), Eleştirel Aklın Kadim Bilgesi: İbn Rüşd ve Siyaset Felsefesi; **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, Cilt 11, Sayı 44, s. 85 – 97.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali (2012), “İbn Rüşd’ün Projesi: Felsefe-Din Uzlaşımı”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: 48, Sayı: 3, Ankara.
- ÇİLİNGİR, Lokman (2016), “İbn Rüşd’te Din Fesefe Bağlamında Siyaset”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, 2016 Kış, Sayı: 64, Ankara.
- DELİBERA, Alain (1998), **Averroes, Intelligence et la Pensée, Grand Commentaire du “De Anima”**, Livre III, Flammarion.
- DÖNMEZ, Süleyman (2010), İslam Felsefesinin 13. Yüzyıl Latin Ortaçağa Etkisi, **Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri**, Demirkol, M., Kala M. E. (Ed.), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.
- EL-CABİRİ, Muhammed Abid (1998), İbn Rüşd: Sire ve Fıkr Dirase ve Nusus, Beyrut.
- ERGÜN, Turgay ve Polatoğlu, Aykut (1988), **Kamu Yönetimine Giriş**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- FAKHRY, Majid. (2002), **Averroes (Ibn Rushd): His Life, Works and Influence**, Oxford.
- GÖZÜBÜYÜK, Ahmet Şeref (2008), **Türkiye’nin Yönetim Yapısı**, Turhan Kitabevi. Ankara.
- İSLAMIN ALTINÇAĞI, [https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0slam%27%C4%B1n_Alt%C4%B1n_%C3%87a%C4%9F%C4%B1#:~:text=%C4%B0slam%27%C4%B1n%20Alt%C4%B1n%20%C3%87a%C4%9F%C4%B1%20ya,zirvede%20oldu%C4%9Fu%20d%C3%B6nemini%20ifade%20eder.\(Erişim_Tarihi:10.07.2023\).](https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0slam%27%C4%B1n_Alt%C4%B1n_%C3%87a%C4%9F%C4%B1#:~:text=%C4%B0slam%27%C4%B1n%20Alt%C4%B1n%20%C3%87a%C4%9F%C4%B1%20ya,zirvede%20oldu%C4%9Fu%20d%C3%B6nemini%20ifade%20eder.(Erişim_Tarihi:10.07.2023).)
- İBN RÜŞD (2005), **Telhis (Siyasete dair Temel Bilgiler)**, (Çev. M. Hilmi Özev), Bordo –Siyah Klasik Yayınları, İstanbul.
- KARLIĞA, Bekir (1999), **TDV İslam Ansiklopedisi**, 288-292. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-rusd--torun#1> (Erişim Tarihi: 25.04.2023).
- KARLIĞA, Bekir (2015), “Batıyı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd”, İsmek El Sanatları Dergisi, Sayı 17, 26 Mayıs 2015, <http://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=366> (Erişim Tarihi: 25.12.2017).

- KILIÇ, Muharrem (2007), “Aristo Şarihi İbn Rüşd’ün Hukuk ve Siyaset Felsefesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, 16. Kitap”, **Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar III- Sempozyumu Bildirileri**, 7-9 Eylül 2006, Ökçesiz, H. (Ed.), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul.
- KORKUT, Şenol (2009), İbn Rüşd: Doğu-Batı İlişkinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd’ü Yeniden Düşünmek (İbn Rüşd Sempozyumu, Asitan Yayıncılık, 2009, Sivas, 2 Cilt, 955 sayfa, 472-483), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 50:2, s.239-251.
- KÖZ, İsmail (2008), Uluslararası İbn Rüşd Sempozyumu (9-10 Ekim 2008, Sivas), **Felsefe Dünyası Dergisi**, 2008/2, Sayı 48, Ankara.
- KURTOĞLU, Zerrin (1991), İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- LORCA, Andrés Martinez (2008), İbn Rüşd’ün Skolastik ve Rönesans Felsefesi Üzerine Etkisi (Çev. Özdeş T.), **Uluslararası İbn Rüşd Sempozyumu**, 9-11 Ekim 2008, Sivas. http://andresmlorca.com/documentos/Traduccion_al%20turco_de_articulo_sobre_Averroes.pdf (Erişim Tarihi: 26.12.2022).
- MERİÇ, Cemil (1995), **Sosyoloji Notları ve Konferanslar**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- ŞULUL, Cevher (2008), İbn Rüşd’ün Siyaset Felsefesi, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 13, Sayı 20, Şanlıurfa.
- ŞULUL, Cevher (2009), İbn Rüşd’ün Siyaset Felsefesi –Eflatun’un Devlet’i ve İbn Rüşd’ün Yorumu, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ŞULUL, Cevher (2010), İbn Rüşd’ün Siyaset Felsefesi, **Umran Dergisi**, Mayıs 2010, İstanbul, <http://www.umrandergisi.com.tr/u/umran/pdf/189-1363267244.pdf> (Erişim Tarihi: 20.04.2023).
- ŞULUL, Cevher (2015), “İbn Rüşd’ün Siyaset Felsefesi”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni, c. 7, İnsan Yayınları, İstanbul.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi (2011), İbn Rüşd, Say Yayınları, İstanbul.
- TÜRK DİL KURUMU, **Türkçe Sözlüğü**, <https://sozluk.gov.tr/2023> (Erişim Tarihi: 06.06.2023).

ULUDAĞ, Süleyman (1985), **Felsefe- Din İlişkileri, İbn Rüşd**, Dergah Yayınları, İstanbul.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1982), **Türk Tefekkürü Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (2015), **Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi – Kaynakları ve Etkileri**, Doğu Batı Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.

YAVUZYILMAZ, Yusuf (2022), İbn Rüşd Düşüncesinde Yöntem, Siyaset ve Din-Felsefe İlişkileri, http://www.haberdurus.com/kose-yazilari/ibn_rust_dusunceside_yontem_siyaset_ve_din_felsefe_iliskileri-3434.html (Erişim Tarihi: 26.04.2023).

YILDIRIM, Ömer (2022), İbn Rüşd Kimdir, http://www.felsefe.gen.tr/ibni_rusd_kimdir.asp (Erişim Tarihi: 11.12.2022).